

Розділ 18

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ

Десяєва І. П., Северин-Мрачковська Л. В.

1. Філософія економіки як галузь соціального знання
2. Етапи формування філософсько-економічних знань
3. Сучасні західні філософсько-економічні концепції (Р. Арон, У. Росту, Д. Белл, Д. Гелбрейт, О. Тоффлер, Ж. Фурастьє) та феномен української наукової школи фізичної економії (С. А. Подолинський, М. Д. Руденко).
4. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва
5. Гроші як об'єкт філософського аналізу
6. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу (ділова етика)
7. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні і вирішенні економічних проблем
8. Сутність smart (інтелектуальної) економіки
9. Роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни; проблеми формування економічного простору сучасної України

Після опанування матеріалів теми студент має знати:

- предмет дослідження філософії економіки, її завдання та значення;
- основні етапи формування філософсько-економічних знань;
- суть етичних проблем економічної діяльності та шляхи їх розв'язання;
- філософські аспекти управління персоналом;
- сутність smart (інтелектуальної) економіки;
- роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни;

вміти:

- самостійно опрацьовувати додаткову літературу;
- самостійно здійснювати поглиблений аналіз питань теми;
- застосовувати навички провадження дискусії, аргументовано викладати та захищати власну точку зору;
- застосовувати навички наукового обґрунтування власної позиції;
- вичерпно й аргументовано викладати власну точку зору в письмовій формі.

1. Філософія економіки як галузь соціального знання

Упродовж останніх двох десятиліть для розвитку вітчизняної наукової думки є характерним посилення уваги до філософських проблем економіки. Здійснюються спроби зрозуміти причини економічної кризи в нашій країні, пояснити сутність процесів, що відбуваються в економіці, — важливій сфері людського існування.

Як відомо, протягом тривалого періоду часу вивчення філософії здійснювалося поза глибоким зв'язком з економічною наукою.

Водночас викладання курсу загальної економічної теорії провадилося також без необхідної орієнтації на досягнення філософії як системи знань про першооснову та сутність буття. Кожна дисципліна гордовито зберігала незалежність свого проблемного поля, й рідкісні «вилазки» за межі власних кордонів не «робили погоди». Викладачі філософи та їх колеги політекономи твердо дотримувалися меж власної відпрацьованої проблематики й критично ставилися до любителів «ламати бар'єри» — вивчати пограничний науковий простір. Хоча загальновідомо, що дослідження міждисциплінарних проблем вважається найпродуктивнішим і найперспективнішим у науці. Саме до групи міждисциплінарних досліджень і належить проблематика філософії економіки.

Поняття «економіка» вживається сьогодні надзвичайно часто і щонайменше у двох значеннях:

- по-перше, як сукупне господарство і суспільні відносини, що складаються в процесі його відтворення. (Адже, всі ми щодня купуємо і продаємо, виробляємо і споживаємо, заощаджуємо, обмінюємо, тобто, активно залучені у сферу економічних відносин);
- по-друге, як наука про суспільне господарство, що розвивалася упродовж усієї історії суспільства.

Економіка в першому значенні цього терміна на сьогодні є за своєю сутністю фундаментальним соціальним утворенням; це складна *система відносин, що виникають у процесі формування та розвитку суспільного господарства*: способу виробництва, інституту власності, економічного механізму, кредитно-грошової системи, праці й управління. Водночас економіка — це діяльність щодо життєзабезпечення людини матеріальними благами, товарами та послугами¹, засіб перетворення людиною зовнішнього світу², та самої себе, свого внутрішнього світу, власної екзистенції.

Економічний вимір буття став всеохоплюючим, недарма сучасну людину називають *homo economicus*, тобто людиною економічною, наголошуючи надзвичайну важливість економічної сфери її буття. Економічна сфера репрезентує собою всі інші виміри соціальної реальності — політику, ідеологію, мораль і поведінку людей (народна мудрість говорить: для того, щоб зрозуміти життя народу, треба відвідати його ринок і цвинтар).

Сутність усіх цих непростих процесів досліджує *філософія економіки* — сфера філософського знання про сутність економічного буття людини³.

Філософія економіки розкриває онтологічний зміст основних економічних категорій («власність», «господарство», «виробництво», «праця», «гроші», «економічна свобода», «потреби», «економічна конкуренція» тощо), які за своєю суттю і значенням виходять за сферу економіки і тяжіють до філософії, оскільки саме людина формує і розвиває економіку: працює, заробляє, проявляє економічну ініціативу, володіє економічною свободою, витрачає, забезпечує, задовольняє потреби, накопичує тощо. Економіку наскрізь пронизує антропологічний (людський) вимір, бо вона, врешті-решт, твориться розвивається людиною та заради людини. Відповідно філософія економіки намагається виявити та дослідити антропологічний аспект економіки.

Отже, філософія економіки розглядає сутність економічних процесів, що відбуваються у суспільстві, крізь призму людського виміру, через сукупність форм життєдіяльності людини як суб'єкта господарювання. Сучасна філософія економіки орієнтована на особистість ще й тому, що розглядає її як силу, що забезпечує збереження та розвиток суспільства.

Філософія економіки — це галузь соціального знання, що досліджує філософські аспекти розвитку та функціонування економіки як системи, філософські засади економічного буття людини та суспільства. Філософія економіки претендує на узагальнене знання про господарсь-

¹ Дилоян Р. А. Культурные традиции экономиста-международника: Учебно-метод. комплекс / Р.А. Дилоян. — Ростов н/Д.: Изд-во СКАГС, 2010. — С. 37.

² Введение в философию экономики / В.Г. Бодров, И.К. Быстрыков, А.А. Валуйский и др. Авт. предисл. А. А. Мазараки. — К.: КНТЭУ, 2002. — С. 4.

³ Економічне буття — одне з ключових понять філософії економіки, що означає об'єктивний світ економіки, який існує незалежно від свідомості індивіда.

кий порядок, сутність і походження економічних процесів та явищ; прагне дати найповніше філософське осмислення економічної діяльності людини. Це сфера досліджень «загальних, глибинних процесів у економіці, аналіз яких здійснюється на основі філософських традицій»⁴.

Коло питань філософії економіки досить широке: філософський сенс економічної діяльності, філософські засади підприємницької діяльності, зокрема, проблеми бізнес-етики, роль «людського чинника» в системі ринкової економіки, соціальна справедливість та соціальна відповідальність, сутність соціально орієнтованого підприємництва, значення духовної компоненти економіки у процесі її функціонування та розвитку, філософські аспекти процесу господарювання, роль культурного чинника в економічному розвитку, питання соціального партнерства та його ролі в системі економіки, сутність smart-економіки, роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни та інші.

Філософський підхід націлений на з'ясування ставлення людей до споживчих благ, цінностей. *Завдання філософії економіки* полягає формуванні вищих соціально-духовних запитів людей, вихованні розумних потреб і культури споживання.

Значення філософії економіки:

- Філософія економіки аналізує засади господарства, пов'язуючи їх із загальною картиною світу, розглядає «неекономічні» аспекти економіки — психологічний, моральний, правовий, політичний тощо, сприяючи виникненню свідомого і систематичного мислення про економічне ціле, відкидає панівне товарно-грошове уявлення про економіку, представляє її в універсальній, усезагальній формі.

Таким чином, філософія економіки виконує гносеологічну (пізнавальну) функцію.

- Філософія економіки намагається з'ясувати специфіку та сутність економічного буття людини, те значення, яке надається господарюванню людьми, сучасною епохою. (*Онтологічна функція філософії економіки*).

- Філософія економіки визначає суспільну взаємообумовленість різних типів розподілу та кооперування людської діяльності, перспективи її змін, задає «систему координат» у розвитку економічної реальності. (*Світоглядна функція філософії економіки*).

- Філософія економіки вибудовує орієнтири та цінності, завдяки яким людська особистість може визначити «моделі» своєї життєвої поведінки, господарської діяльності, створювати необхідні та різноманітні умови для свого існування та розвитку. (*Аксіологічна (ціннісна) функція філософії економіки*).

- Критично осмислюючи теперішній стан економіки, філософія економіки спрямована на з'ясування її справжніх досягнень та позбавлення від суперечностей і недоліків, виявляє «больові точки» та намічає шляхи їх подолання, загострює увагу на нових шляхах пізнавального пошуку⁵. *Таким чином, філософія економіки виконує функції критики, проблематизації та тематизації.*

- Як галузь соціального знання філософія економіки виступає «основою формування стратегій соціального управління і постає як засіб формування максимально ефективних стратегій соціально-економічного розвитку»⁶, впливаючи у такий спосіб на процес формування економічного світогляду індивіда.

- У межах філософії економіки аналізуються методи економічних досліджень, здійснюються розробки новітніх підходів (прийомів, способів) у вивченні та аналізі економічної системи. (*Методологічна функція філософії економіки*).

- Філософія економіки робить акцент на духовних «вимірах» економічного процесу та економічних явищ, зазначає тісний взаємозв'язок економіки, з одного боку, та культури, науки, моралі, ідеології, філософії, з іншого; намагається осмислити гуманістичну парадигму економіки як системи, її фундаментальні духовні засади.

⁴ Самсин А. И. Философия экономики // Философия хозяйства. — М., 2002. — № 6 (24). — С. 43.

⁵ Канке В. А. Философия экономической науки: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2009. — С. 61.

⁶ Глушко Т. П. Філософія економіки як основа формування стратегій соціального управління // Мультиверсум. Філософський альманах. — К., 2005. — Вип. 47. — С. 192.

Проблеми, що досліджуються в межах філософії економіки, є особливо актуальними для сучасного українського суспільства, яке намагається побудувати цивілізовану форму ринкових відносин, нормалізувати культурно-соціальне життя.

Отже, задля отримання повного уявлення про те, чим є економіка, варто проаналізувати цей феномен з погляду обох згадуваних вище значень поняття «економіка». Тобто, паралельно простежити шлях господарських відносин, що формувалися упродовж історії людства, і шлях теоретичних досліджень та узагальнень з приводу цих відносин.

2. Етапи формування філософсько-економічних знань

Давній світ (Стародавня Індія, Стародавній Китай, Давня Греція та Рим).

На рівні буденної свідомості люди ще в давнину осмислювали навички і правила провадження економіко-господарської діяльності, замислювалися над проблемами власності, володіння, багатства, справедливості, розподілу благ тощо. Перші теоретичні узагальнення щодо господарської сфери з'являються у межах давніх релігійно-філософських учень про державу. Наприклад, такі давньосхідні трактати, як: «Кодекс царя Хаммурапі» (VII ст. до н.е.), «Артхашастра» (IV–I ст. до н.е.), учення Конфуція (VI–V ст. до н.е.), відтворюють аналіз багатовікового досвіду господарської практики й містять рекомендації з регулювання господарства, підтримки стабільності державі та суспільстві.

В античному світі пильний інтерес до філософських питань щодо господарської діяльності проявляють основоположники давньогрецької філософії. Так, давньогрецький філософ **Ксенофонт** (430–354 рр. до н.е.) розглядав господарсько-економічну діяльність як процес створення корисних речей, тобто, споживчих вартостей. Він перший із древніх мислителів звернув увагу на позитивне значення розподілу праці на розумову та фізичну. Саме Ксенофонт уперше увів у науковий ужиток термін «економіка». Йому належить твір «Ойкономія», де висловлені схвальні думки щодо натурального господарства як процесу створення «корисних речей».

Праці давньогрецьких філософів-універсалів Платона (427–327 рр. до н.е.) й Арістотеля (384–322 рр. до н.е.) дають нам повніше уявлення про античну економіко-філософську думку.

У діалозі «Держава» Платон зазначає, що економічним підґрунтям держави є натуральне господарство, базоване на експлуатації рабів. Головною галуззю господарства філософ вважає землеробство, поціновує він також і ремесла. Платон допускає дрібну торгівлю, яка покликана, на його думку, впорядкувати надлишок, однак загалом до торгівлі філософ ставиться негативно, вважаючи це заняття ганебним для грека. Економічне благополуччя суспільства, на думку Платона, залежить від станово-зрівняльних відносин. Філософ пропонує рівномірно розподіляти землю й житло, запровадити заборону на продаж землі, а також володіння золотом і сріблом. Цікаво, що умовою благополуччя держави Платон вважав відсутність у ній багатства й бідності.

Таким чином, є підстави констатувати, що саме Платон уперше в історії філософсько-економічної думки актуалізував питання щодо доцільності формування та успішного розвитку так званого «середнього класу»⁷ в суспільстві як підґрунтя його економічної та політичної стабільності.

Вагомий внесок у подальший розвиток економічного знання здійснив античний філософ Арістотель (384–322 рр. до н. е.). У працях «Політика» та «Економіка» він досліджує такі явища суспільного життя, як товарне господарство, обмін, гроші, два види вартості, розподіл

⁷ Середній клас (middle class) — частина суспільства, яка займає за статусними позиціями середнє становище між вищим та нижчим класами. Вперше поняття «середні прошарки» щодо суспільства почав уживати Арістотель. Остаточне оформлення це поняття здобуло в Англії наприкінці XVII століття; воно використовувалося для позначення дрібних та середніх власників і підприємців. У подальшому до цієї соціальної категорії почали відносити всю сукупність соціальних прошарків, що займали проміжну позицію між великою буржуазією та найманими працівниками.

тощо. Філософ відстоював ідею самодостатності (натуральності) господарства, але лише в системі-об'єднанні домогосподарств-полісів. Окремий поліс як гармонійне об'єднання домогосподарств у вченні Арістотеля постає не лише основним економічним чинником, а й засобом забезпечення морального вдосконалення та самореалізації його громадян. Таке господарство він називав природним. Водночас Арістотель зазначає й факт виробництва продукції з метою обміну (ринку), що, на його думку, є неприродним, оскільки ринкові форми спрямовані не на самозабезпечення і задоволення природних потреб, а на мінову вартість і нагромадження грошей. А це своєю чергою розпалює нездорові бажання, пристрасті людей, спричинює руйнацію основного принципу життєдіяльності — помірності, міри.

Мислитель вважав нерівність людей нездоланною, однак держава, на його думку, мусить випрацювати механізми, що перешкоджатимуть надмірному засиллю багатих над бідними.

Арістотель, таким чином, виділяє два типи організації господарства: економіку (ойкономію), спрямовану на забезпечення природних потреб можливостями власного господарства (натурального, нетоварного), і хрематистику — виробництво продукції для обміну (ринку), яка, на думку мислителя, є неприродною, оскільки спрямована на нагромадження багатства, є мистецтвом заробляння грошей.

Усі види господарської діяльності у вченні Арістотеля, відповідно, також поділяються на дві сфери: природну і справедливую, спрямовану на надбання благ, корисних для життя, за допомогою землеробства та ремісництва (економіку) та протиприродну й безчесну, метою якої є збагачення за рахунок спекулятивної торгівлі та лихварства (хрематистику).

Через зіставлення «природного» і «неприродного» способів організації господарства Арістотель уперше встановив відмінність між грошима як засобом зберігання і грошима, що стали капіталом, і зазначив, що економіка рано чи пізно з необхідністю переходить хрематистику, тобто виробництво з необхідністю тяжіє до торгового прибутку.

Епоха Середньовіччя. З поширенням християнства в європейській культурі з'являється нове осмислення праці, власності та багатства. Саме тоді виникає своєрідний погляд на цінність *праці*. Середньовічні теологи трактують працю як необхідне заняття людини, оскільки вона сприяє праведному способу життя. Праця визнається гідною похвали як покутування гріху, шлях до змертвіння плоті, але при цьому вона не має супроводжуватися навіть думкою про накопичення, збагачення. Людина зобов'язана трудитися, й мета праці полягає в задоволенні елементарних потреб, усуненні бездіяльності та в благодійності.

Отже, у традиційних суспільствах, зокрема середньовічному, морально-виховна функція праці поціновується вище, ніж практична, особливо коли йдеться про релігійне спасіння. Християнство сприяє ціннісній реабілітації праці в середньовічній Європі, зводить її у ранг доброчину, таким чином підносячи її цінність порівняно з античним світом, у якому підневільна фізична праця має низький соціальний статус. У подальшому, в епоху Реформації, праця набуває характеру систематичної аскези, що слугує накопиченню чеснот та спасінню душі.

Середньовічний теолог **Фома Аквінський** (1225–1275) дає богословське пояснення сутності та генези *власності*. Він стверджував, що *приватна власність* виникає з людського егоїзму, кінцева причина виникнення — гріхопадіння людини. Володіння майном, капіталом, нерухомістю — помилкове багатство. Справжній власник всього сущого — Бог. Істинне багатство — в любові до Всевишнього.

Багатство, таким чином, перестає розглядатися як ознака людських чеснот. Навпаки, у ньому почали вбачати джерело багатьох гріхів та вад, що поставали серйозною перешкодою на шляху спасіння душі. Не багатство, а бідність та покірливість були ідеалом середньовічного суспільства.

Формою моральнісного виправдання багатства як антиподу бідності стала благочинність у вигляді роздавання милостині біднякам та навіть демонстративне висловлювання поваги до злиденності. Звісно, такий стан речей зовсім не означає, що в традиційних суспільствах взагалі була відсутньою жадоба до багатства, нажива та підприємливість. Вони завжди існували, існують і будуть існувати як цілком закономірні атрибути економічної діяльності. Проте

в до-індустріальних суспільствах вони досить жорстко обмежувалися та регулювалися традицією.

Метою господарської діяльності в традиційних суспільствах переважно є не лише забезпечення себе необхідними продуктами, й моральнісне самовдосконалення, метою розподілу — збереження стабільного соціального (божественного) порядку. Реалізації цієї мети слугують обмін та споживання, які значною мірою мають статусний характер. Не дивно, що підприємливість та господарська активність не є цінностями для такої культури, оскільки вони «підривають» порядок, установлений Богом, порушують засади порядку та справедливості.

Таким чином, головним моральнісним критерієм при оцінюванні господарської практики в межах такого традиційного суспільства, як середньовічне, постає праведність помислів людей, а не її економічна доцільність та продуктивність; економічна діяльність не сприймається як екзистенційна цінність.

Епоха Нового часу та доби Просвітництва. XVII–XVIII століття у країнах Західної Європи, як відомо, характеризуються становленням і розвитком буржуазних соціально-економічних відносин.

Осмислюючи ці процеси, англійські мислителі-матеріалісти **Т. Гоббс** (1588–1679), **Дж. Локк** (1632–1704) та **Д. Юм** (1711–1776) одними з перших дали обґрунтування чинників соціально-економічного життя. Філософи стверджують провідну роль держави в суспільстві, адже саме їй належить прерогатива встановлення права власності громадян та її збереження, а також регулювання майнових відносин між громадянами.

Ґрунтуючись на принципах помірності й будучи противниками зосередження в одних руках надмірної власності, мислителі, однак, відстоювали інститут приватної власності як першооснови свободи особистості й першопричини виникнення держави. Людина народжується вільною й від народження наділена правом захищати своє життя, свободу й майно.

Таким чином, на відміну від античних і середньовічних мислителів, які розчиняли окрему особистість з її персональними вимогами в загальній суспільній масі, мислителі Нового часу, виховані ідеями Реформації, принципами індивідуалізму, раціоналізму, висувують на перше місце окрему людину, наділену від народження невід’ємними правами на життя, свободу та приватну власність.

Французький просвітник **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778) у працях «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» і «Про суспільну угоду» вперше торкнувся проблеми відчуження.

Він вважав, що основою відчуження людини від людини є приватна власність, що існує в суспільстві. У цьому виявляється його явне розходження у поглядах із французьким філософом **Ф. Вольтером** (1694–1778), який вважав майнову нерівність між людьми умовою нормального розвитку суспільства.

Загальною ідеєю, що об’єднувала просвітників, була віра в силу знань, освіти, здатну впорядкувати економічні відносини й суспільне життя загалом на засадах рівності, справедливості й братерства.

Якщо загалом докапіталістичному суспільству була властива ідея стриманості й поміркованості в питаннях матеріального розвитку, то капіталістичний спосіб господарювання утверджує новий тип економічного мислення, що оперує категоріями грошей, капіталу, фінансового зростання. З’являється перша наукова форма економічного знання — політична економія (термін «політична економія» був уведений у науковий обіг французьким ученим **А. М. де Ваттевілем** (1575–1621)).

Політична економія — це вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних благ у суспільстві на різних етапах його історичного розвитку.

Засновники політичної економії — британські учені **А. Сміт** (1723–1790) і **Д. Рікардо** (1771–1823) — надають особливого значення праці, яка, на їхню думку, є найважливішим чинником суспільного розвитку; продукти праці вважаються ними найголовнішим багатством, ціннішим за гроші чи золото.

Одна з ключових ідей А. Сміта — ідея мінімального втручання держави в економіку, ринкове саморегулювання на основі вільних цін, що складаються залежно від попиту та пропозиції. Ці економічні регулятори він назвав «невидимою рукою» ринку. А. Сміт також заклав підґрунтя трудової теорії вартості, акцентуючи увагу на значенні продуктивної праці як творця вартості, вказував на роль розподілу праці як умови підвищення її продуктивності; розробив вчення про доходи, сформулював принципи оподаткування тощо. А. Сміт у своєму вченні започатковує абстрактну модель людини — *homo oeconomicus*, тобто, економічної людини — незалежного, егоїстичного, поінформованого та раціонально мислячого суб'єкта, який прагне максимізувати власну вигоду⁸.

XIX століття. У перші десятиліття XIX століття, під час зміцнення вдосконалення буржуазних інституцій (капіталістичної приватної власності, свободи підприємництва, конкуренції та ін.), у Західній Європі виступили мислителі, які піддали ці інституції жорсткій критиці й розробили проекти суспільства, позбавленого, на їх думку, експлуатації та гноблення. Йдеться про погляди соціалістів-утопістів, таких як: **К. А. Сен-Сімон** (1760–1825), **Ш. Фур'є** (1772–1837) і **Р. Оуен** (1771–1858).

Утопічний соціалізм зобразив майбутнє суспільство як суспільство достатку, що забезпечує задоволення людських потреб і розквіт особистості. Утопісти вбачали першочергове завдання соціального прогресу в утіленні *колективної власності*, відстоювали *плановий тип виробництва*, організовану суспільну працю, в основі якої лежить принцип «від кожного за здібностями, кожному по його справах». Конкуренцію при цьому замінять змагання колективів, «ланок» тощо.

Значним етапом у розвитку філософії економіки є теорія **К. Маркса** (1818–1883). К. Маркс створив матеріалістичну концепцію суспільства, основу якого складає суспільне виробництво. Згідно з ученням Маркса, стрижнем соціального механізму розвитку капіталістичної економіки є *класова боротьба пролетаріату і буржуазії*, основу якої становить *протилежність класових інтересів у сфері відносин власності на засоби виробництва*, а відповідно і політичної влади.

Заслугою марксизму в розвитку філософії економіки є ідея взаємозв'язку матеріально-виробничої сфери та соціальної структури суспільства. В економічній сфері розкривається образ особистості як головної продуктивної сили суспільного виробництва, людини-працівника, у соціальній сфері особистість постає у всій повноті соціальних відносин з іншими людьми.

На відміну від К. Маркса, інший німецький соціолог і філософ **М. Вебер** (1864–1920) надавав ключове значення позаекономічним чинникам — інститутам політики, етики та релігії. Головною рисою, притаманною капіталістичній ментальності, на думку М. Вебера, є *принцип раціональності*, який дозволяє досягти економічної ефективності та оптимальної поведінки в господарській сфері. Особливу увагу він приділяв *взаємозв'язку етичного кодексу протестантських віросповідань та духу капіталістичного господарювання і способу життя*. Ці міркування М. Вебер виклав у праці «Протестантська етика дух капіталізму» (1905), де доводить, що саме протестантизм своїм тлумаченням господарського успіху як божественного веління стимулював прогрес капіталістичного господарства⁹.

Вебер розробив власну оригінальну концепцію *соціальної стратифікації суспільства*, наполягаючи, що розподіл влади й авторитету в сучасному світі пов'язується вже не з відношенням до власності (як це доводила марксистська теорія), а з престижем освіти й рівнем культури людей.

XX століття. У XX столітті філософсько-економічна думка значно розширила й поглибила свій предмет. Американський філософ **Т. Веблен** (1857–1929) дослідив феномен

⁸ Зазначимо, що сучасна неокласична модель економічної людини включає цілерациональну поведінку, утилітаризм, прагматизм, емпатію, прагнення максимізації економічного ефекту.

⁹ Дух капіталізму — термін, запроваджений представником німецької історичної школи В. Зомбартом (1863–1941) для позначення рушійної сили господарського розвитку націй в епоху капіталізму. Включає «дух підприємництва», пов'язаний з багатством, жадобою до грошей, насильством, героїзмом та авантюризмом, і «бюргерський (міщанський) дух», що ґрунтується на ощадливості, скромності, умінні рахувати та заощаджувати, працьовитості та поміркованості.

«споживацтва» як особливий тип економічної поведінки, для якого характерний принцип демонстративного марнотратства заради підтримки «високого» способу життя. Цей тип Т. Веблен протиставляє «продуктивному» типу поведінки, властивому для нижчих прошарків суспільства.

Англійський економіст **Дж. М. Кейнс** (1883–1946) запровадив новий підхід у дослідженні економічної сфери, який пізніше отримав назву *макроекономічного*. На відміну від попередньої політекономії, яка аналізувала національну економіку як взаємодію окремих компаній, Кейнс зробив спробу розглянути національне господарство в цілому, оперуючи категоріями економічного циклу, грошового обігу, платіжного балансу, інвестицій, зайнятості, безробіття, споживання, заощадження. Оперування такими сукупними величинами дало можливість дослідити рівень і темпи зростання національного доходу, описати зовнішньоекономічні проблеми.

У I половині XX ст. активно розвивається *економікс* — західна, насамперед північноамериканська, методологія, — аналітичне вчення з проблем ефективного використання виробничих ресурсів (праці, капіталу, землі, грошей, підприємницьких здібностей, знань), управління ними з метою виробництва товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей.

Економікс відмовляється від властивої традиційній політекономії оціночної методології типу «добре», «погано», тобто відкидає моральну складову. Натомість постає як своєрідний математизований підхід задля оптимізації продуктивного ефекту за умов обмежених продуктивних ресурсів. Зорієнтований на облік неухильно зростаючих потреб населення, економікс налаштовує на раціоналізацію щоденних управлінських і самоуправлінських дій споживачів, виробників і будь-яких інших агентів, які ухвалюють економічні рішення. *Таким чином, на відміну від політичної економії, для якої домінантою «праця» і «капітал», економікс репрезентує нову економічну реальність — суб'єкта, який ухвалює господарські рішення.*

Математизований підхід економіксу, попри критику на свою адресу щодо певної поверховості й нездатності охопити деякі глибинні соціально-економічні процеси, дав змогу його теоретикам удосконалити аналітичний апарат дослідження *поведінки економічного суб'єкта*, що наразі виявилось надзвичайно актуальним.

Таким чином, за два століття існування економічної науки можна виділити такі її провідні напрямки, як:

- ✓ класичний економічний лібералізм (А. Сміт, Д. Рікардо й інші);
- ✓ економічна доктрина К. Маркса;
- ✓ доктрина Дж. М. Кейнса (кейнсіанство);
- ✓ «економікс».

Зміна форм економічного знання від учення про самодостатність об'єднаних домогосподарств (полісів) до теорії раціональної поведінки економічного суб'єкта безпосередньо пов'язана зі зміною домінуючих типів господарської діяльності на різних етапах суспільного розвитку.

3. Сучасні західні філософсько-економічні концепції (Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл, Д. Гелбрейт, О. Тоффлер, Ж. Фурастьє) та феномен української наукової школи фізичної економії (С. А. Подолинський, М. Д. Руденко)

На початку XX століття у західноєвропейській соціальній філософії поступово формується принципове розуміння того, що світ господарства не вичерпується, власне, лише економікою. Такі філософи й соціологи, як **Р. Арон** (1905–1983), **У. Ростоу** (1916–2003), **Д. Белл** (1919–2011) наголошували, що масштабні історичні зміни, пов'язані з переходом від традиційних «аграрних» суспільств до індустріальних, можливі були завдяки розвитку технологій і зростанню знань. Останні ж своєю чергою є можливими лише за умов розширення духовної сфери — зростання соціальної зрілості особистості, її рівня відповідальності, соціальної ак-

тивності, рівності можливостей, розвитку демократизму. Брак або нерівномірний розвиток таких рис зумовлює складні проблеми в культурно-етичній сфері. Йдеться про різноманітні загрози: від посилення механізмів маніпулювання свідомістю й поведінкою людей до небезпеки виснаження біосфери й загрози фундаментальним засадам існування Землі.

Протягом ХХ ст. західними філософами й соціологами **Д. Гелбрейтом** (1908–2006), **Д. Беллом** (1919–2011), **Е. Тоффлером** (1928–2016), **Ж. Фурастьє** (1907–1990) активно розроблялися концепції «постіндустріального суспільства» (його синонімами є: «інформаційне суспільство», «електронне суспільство», «цивілізація третьої хвилі», «суспільство постмодерну»). Таке «суспільство майбутнього» мислителі характеризують переходом від товарної до обслуговуючої економіки, зміною класового поділу суспільства професійним; основними ресурсами стають людське знання та інформація, а освітні заклади — головними соціальними інститутами.

Якими ж, власне, особливостями, вирізняється «інформаційна ера»?

По-перше, це *свобода*. Інформація наразі є головним продуктом нематеріальної сфери економіки. Для ефективної безперервної роботи постіндустріальної економіки інформація потребує вільного поширення, без жодних бар'єрів. Вільний і рівний для всіх доступ до інформації є головною умовою реалізації людиною свого права на самовизначення, а отже, є критерієм і демократизму, і свободи особистості.

По-друге, *співпраця*. В умовах рівного, миттєвого доступу до інформації конкуренція розгортається, насамперед, в інтелектуальній сфері. Їй перемогу отримують ті компанії, які здатні сконцентрувати інтелектуальні ресурси і максимально стимулювати до самостійного прийняття рішень. У постіндустріальній економіці керівництво за типом «начальник-підлеглий» приречене на поразку. Мозкова конкуренція об'єднує наставника і «молодий інтелект». Методологія взаємодії й довіри в складному середовищі значно ефективніша за примус і контроль.

По-третє, *мотивація*. В технологічну епоху, в умовах інформаційної свободи, продукт, часом минаючи торгівельний «прилавок», миттєво стає надбанням усіх. Тому постіндустріальний продукт часто втілює, насамперед, прагнення автора до самореалізації; прибуток є вторинним. Основною мотивацією тут є людське визнання (на відміну від матеріальної виробничої сфери, де продукт, насамперед, наділяється товарними властивостями). Причому, на відміну від матеріальної сфери, де нарощування виробництва і споживання продукту приводить до зменшення споживчої цінності останнього, споживча цінність інформаційного продукту лише зростає, адже збільшення кількості користувачів підтверджує його цінність.

По-четверте, *космополітизм*. Інформаційний потік, призначений для всезагального користування, поступово нівелює кордони між расами і національностями, майновими станами і релігійними уподобаннями. Це нова форма мультикультуралізму, яка стимулює людину ідентифікувати себе з універсальними цінностями і заохочує долучатися до інтернаціонального простору.

По-п'яте, глобалізація. Глобальний потік інформації дає масштабні можливості, створюючи глобальні ринки, тому потребує такого глобального у своїй вивірності підходу до управління ним. Сьогодні лунають побоювання та застереження щодо глобальної війни, і не безпідставно. Але раціонально мислячі люди сподіваються, запевняючи й інших, що глобальні проекти, на кшталт освоєння космосу, пошуків альтернативних джерел енергії, відновлення природного середовища, здатні консолідувати всіх людей нашої планети.

На особливу увагу заслуговує українська філософсько-економічна думка кінця ХІХ — початку ХХ століть, репрезентована іменами **С. А. Подолинського** (1850–1891) та **М. Д. Руденка** (1920–2004).

Вельми оригінальні ідеї окреслені в праці С. А. Подолинського «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії» (1880). Вони демонструють новітній підхід у методології досліджень, який пізніше він буде названий системним підходом.

Складовими системи, яку вибудовує вчений, є суб'єкт, об'єкт та Всесвіт загалом. Ці складові є тісно взаємопов'язаними. Ключовим елементом системи є такий об'єкт, як енергія. Дослі-

джуючи його, С. А. Подолинський виходить з того, що сума всесвітньої (вселенської) енергії є незмінною величиною. Водночас в окремих частинах Всесвіту енергія розподілена нерівномірно, що зумовлює тенденцію до повсюдного її урівноваження та поступового розсіювання. Суб'єкт — окрема людина, наділена інтелектом, чи людство загалом — здатний впливати на рух та накопичення енергії. Вплив людини на енергетичні потоки (взаємодія суб'єкта та об'єкта) здійснюється опосередковано, через працю, і буває, на думку філософа, двох типів:

— сприятливий, коли праця слугує джерелом забезпечення індивідуального та суспільного збагачення та економічного зростання;

— несприятливий, що трактується вченим як розкрадання енергії.

С. А. Подолинський показав, що накопичення енергії на земній поверхні, збільшення енергетичного бюджету Землі, можливе завдяки усвідомленій та корисній праці¹⁰. Він виділяє два типи корисної праці: та, що забезпечує накопичення енергії безпосередньо, та праця, що сприяє цьому опосередковано, оберігаючи енергію від розсіювання. Індивідуальне та суспільне збагачення, на думку С. А. Подолинського, досягається завдяки акумулюванню сонячної енергії, її «зв'язуванню». Вчений аргументовано доводить, що правильне землеробство є найкращим видом корисної праці, яка збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні. Тому істинним збагаченням людини як космічної істоти може бути і насправді є лише той обсяг сонячної енергії, який вона має можливість накопичити, зберегти та використати з метою задоволення матеріальних і духовних потреб. Людська діяльність, пов'язана з використанням природної енергії, що вже накопичена на Землі у вигляді живої речовини, покладів енергоносіїв та інших корисних копалин, є протилежним явищем, тобто збідненням чи навіть пограбуванням нащадків, самопограбуванням людства. Як наслідок, за С. А. Подолинським, людська діяльність, пов'язана з використанням корисних копалин, дарованих природою, може бути виправданою з економічного та екологічного погляду лише за умови, що поклади використовуються з метою накопичення енергії на земній поверхні та попередження її ентропії (розсіювання). «Головною метою людства у праці, — зазначає мислитель, — має бути абсолютне збільшення енергетичного бюджету»¹¹.

Разом з тим, учений констатує, що людина своєю працею не створює ні матерії, ні енергії.

Як філософ-економіст, С. А. Подолинський подає новітню інтерпретацію людської сутності, розглядаючи людину як космічну істоту, наділену інтелектом, що здатна збільшити обсяги енергії на поверхні Землі. Розгляд Землі як невід'ємної складової Сонячної системи дозволив ученому трактувати процес господарювання на планеті, по суті, як економіку Космосу. Він представив принципово новий підхід до теорії економічного зростання, запропонувавши ідею антиентропійних функцій індивідів та суспільних інститутів, праця яких забезпечує, з одного боку, накопичення енергії, а з іншого, — захист енергії від розсіювання. Тим самим С. А. Подолинський робить внесок обґрунтування теоретичних засад суспільно-господарського прогресу, в осмислення цивілізаційних проблем розвитку. Заклавши підґрунтя сучасної парадигми управління енергетичними процесами, він дав принципово нове для свого часу тлумачення цільових орієнтирів та обмежуючих параметрів, яке людство має враховувати при прогнозуванні та плануванні своїх дій. Український учений став провісником ідеї використання сонячної енергії в системі господарювання, раціонального використання природних ресурсів, а якщо говорити ширше, — ідеї ресурсозбереження та екологізації системи господарювання. Увівши у науковий обіг поняття «енергетичний бюджет людства», С. А. Подолинський розширив методологію економічних досліджень, заклавши засади аналізу глобального рівня господарювання. Він по праву вважається основоположником національної наукової школи *фізичної економії*¹².

¹⁰ Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 281.

¹¹ Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 281.

¹² Фізична економія — напрям економічної думки, заснований французькими вченими другої половини XVIII століття (Франсуа Кене, Анн Роббер Жак Тюрго, Дюпон де Немур, Д'Аламбер, Віктор Мірабо, Мерсьє де ла Рів'єр та інші), ґрунтований на уявленні про те, що суспільство — це частина світобудови, що підпорядковується у своєму функціонуванні та розвитку законам природи.

Подальший внесок у розвиток української філософсько-економічної думки робить **М. Д. Руденко** (1920–2004). Вважаючи і доктрину сталінізму-ленінізму, і вчення А. Сміта догматичними та концептуально помилковими, М. Д. Руденко ставить перед собою завдання на основі їх критичного осмислення виявити «природні закони економічного життя»¹³. Робить це український мислитель, як видно з його праць «Гносис та сучасність (Архітектура Всесвіту)» та «Енергія прогресу», на засадах ідей фізичної економії та синтезу знань зі сфери економіки, філософії, космології, фізики, математики та інших наук.

М. Д. Руденка цікавить питання, що є рушійною силою цивілізаційного розвитку, джерелом прогресу. Ключовим поняттям у системі поглядів вченого є поняття енергії прогресу. Енергія прогресу — це абсолютна додаткова вартість, джерелом якої є космічне випромінювання, а її отримання стає можливим завдяки використанню фотосинтезу. Єдність фізичного та духовного — це той «фундамент», на якому вчений вибудовує цілісну архітектуру Всесвіту, майстерно «вписуючи» в неї людину.

Беручи на озброєння ідею С. А. Подолінського щодо взаємодії суб'єкта (людини, людства загалом) та об'єкта (енергії), М. Д. Руденко розглядає енергію як прояв впливу суб'єкта на людину. Цим суб'єктом у мислителя постає Духоматерія або Першотворець (Бог). М. Д. Руденко вимальовує чітку систему взаємодії у межах Всесвіту. Духоматерія (суб'єкт) за допомогою енергії впливає на людину (об'єкт), забезпечуючи або, навпаки, унеможлиблюючи її існування. Людина, таким чином, перебуває під безпосереднім впливом енергії Космосу, джерелом якої є Бог (Першотворець), являючись продуктом його діяльності. Водночас людина через провадження господарської діяльності здатна чинити власний вплив на енергетичні потоки в Космосі.

Ґрунтуючись на ідеї пантеїзму¹⁴, М. Д. Руденко говорить про необхідність шанобливого ставлення людства до природи як частинки Всесвіту, що забезпечить, на його думку, навіть безсмертя людству. Мислитель зазначає: «Немає загрози, що колись перерветься процес фотосинтезу, ... тому ніщо не заважає утвердженню нашого безсмертя, крім нашого незнання»¹⁵.

Таким чином, мислитель демонструє принципово новий для свого часу підхід у вирішенні цивілізаційних проблем розвитку, а саме: домінантою розвитку людства має бути збереження довкілля на засадах досягнень науки. При цьому, досліджуючи витоки суспільного розвитку, вчений свідомо приходить до ідеї Бога як першоджерела та рушійної сили прогресу, бо саме Бог (або Духоматерія, або Світова Монада) є енергетичним джерелом, що забезпечує процес фотосинтезу і, власне, земне та космічне життя.

Основою економічного розвитку суспільства М. Д. Руденко вважає сільське господарство, бо саме воно здатне накопичувати енергетичні потоки. Він виводить чітку формулу організації господарського життя суспільства, порушення якої неминуче, на його думку, призведе до регресу та занепаду суспільства й людства загалом. Вона така: 3/5 продукції аграрного сектору економіки мають залишатися у ньому, стаючи основою суспільно-господарського прогресу (зокрема, 2/5 у вигляді соломи й трави, що використовуються для годівлі худоби та удобрення землі органікою, та 1/5 у вигляді зерна, що залишається у селянства); решта 2/5 у вигляді зерна можуть споживатися робітниками, військовиками та державними службовцями, що виступають виключно «ентропійними органами суспільства»¹⁶.

Таким чином, пропорції, що задані у формулі, М. Д. Руденко перетворює на своєрідний науковий інструмент, за допомогою якого він намагається збагнути сутність сприятливих, несприятливих та руйнівних тенденцій розвитку національних та світових господарств. Філософсько-економічні праці М. Д. Руденка є вагомим внеском скарбницю фізичної економії та розвиток вітчизняної економічної думки.

¹³ Руденко М. Енергія прогресу: Нариси фізичної економії. — К.: Молодь, 1998. — С. 108.

¹⁴ Пантеїзм (від гр. *παν* — все і *θεός* — Бог) — релігійно-філософська доктрина, згідно з якою Бог іманентний світу, Бог та світ суть одне й теж, тому що Бог, як наче, «розчинений», «розлитий» у живій та неживій природі.

¹⁵ Руденко М. Енергія прогресу: Нариси фізичної економії. — К.: Молодь, 1998. — С. 497.

¹⁶ Руденко М. Енергія прогресу: Нариси фізичної економії. — К.: Молодь, 1998. — С. 496.

4. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва

Основне призначення економічної сфери полягає в задоволенні постійно зростаючих людських потреб. *Потреби* — це властивість суб'єкта потребувати певних умов свого існування. Походження потреб пов'язане з природними й соціально-економічними умовами життя людей.

Не зважаючи на широку класифікацію потреб (духовні та матеріальні; базові, необхідні, штучні; розумні потреби та інші підходи), з-поміж їх різноманіття прийнято виділяти найістотнішу — потребу в індивідуальному відтворенні. Ця потреба є ключовою, оскільки, по-перше, супроводжує людину від народження до смерті, і, по-друге, процес задоволення цієї потреби поступово перетворюється на процес виробництва.

Виробництво — процес, в якому люди, використовуючи речовини сили природи та власні сили й здібності, цілеспрямовано створюють матеріальні й духовні цінності, здатні задовольняти їхні життєві потреби. Процес виробництва складний і вимагає чіткої організації, упорядкування, регулювання.

Суспільне виробництво існує на всіх етапах розвитку людської спільноти, воно властиве всім історичним епохам. Суспільне виробництво передбачає наявність своєрідних підсистем: — матеріальне виробництво, яке забезпечує вітальні людські потреби, предметні умови людського життя; — духовне виробництво, яке є основою формування власне людського в людині — духовності, її шляху до самовдосконалення та саморозвитку.

Духовно-виробничій домінанті суспільного виробництва, яка полягає в абсолютизації духовної активності, духовного життя, значну увагу приділяли **І. Кант** (1724–1804), **Г. В. Ф. Гегель** (1770–1831), **В. Дільтей** (1833–1911), **В. Віндельбанд** (1848–1915), **Г. Рікерт** (1863–1936), **Б. Кроче** (1866–1952), **Р. Дж. Коллінгвуд** (1889–1943) та ін. Роль матеріального виробництва в суспільному житті, його визначальний вплив на духовне життя людини та соціуму перебували в центрі уваги К. Маркса та Ф. Енгельса.

5. Гроші як об'єкт філософського аналізу

Важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є *гроші* як особлива реальність. Чому «особлива»?

З погляду економічної теорії, гроші — це певний товар, еквівалент під час обміну товарами, форма вартості товарів, тобто засіб обміну, що полегшує торгівлю.

Проте значимість грошей для людини, їх екзистенційна роль виявились надзвичайно вагомими. Тому проблема осмислення грошей виходить далеко за межі економічної науки. Так, у філософії економіки сформувався окремий напрям — *філософія грошей*, що досліджує вплив грошей та грошових відносин на світоглядно-ціннісний світ людини і суспільства.

Гроші суттєво змінили саму систему людських цінностей, постали як всезагальна цінність. Монетаристський світогляд — всевладдя грошей — у сучасному постмодерністському суспільстві є надзвичайно вираженим. Гроші реалізують свою здатність бути засобом придбання абсолютно всього, й матеріальних речей, і духовних цінностей, як-от виконання патріотичного обов'язку чи ствердження професійної чесності політика або лікаря.

В умовах сучасної монетаристсько-глобалістської епохи «гроші роблять гроші», тобто грошовий обмін ігнорує товарну прив'язку і народжує спекулятивний «прибуток із повітря». У загальнофілософському розумінні це розцінюється як свавільне звільнення знаку від значення.

Гроші слугують джерелом свободи й умовою самореалізації особистості. Не маючи достатніх коштів, людина не отримує всіх переваг повноцінного соціального життя з його свободою вибору, творчості, можливістю особистісної самореалізації. Погляд на повноцінне

життя людини (що можливе лише в справді демократичному, правовому, культурно зрілому суспільстві) як на норму звужує функцію грошей до їх природного стану, «нормалізуючи» їхній вплив на свідомість.

Гроші є продуктом суспільства, й саме воно несе відповідальність за свій витвір. Людству варто усвідомити місце і роль грошей у своєму житті й навчитись керувати ними.

Отже, *гроші — це особливий товар, що виконує роль всезагального еквіваленту міри; міра вартості й засіб обігу; складний соціально-філософський феномен, що впливає на мотивацію діяльності й ціннісні орієнтації людини*¹⁷.

6. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу (ділова етика)

Людина економічна — головний творчий суб'єкт ринкової економіки, який має свободу вибору та приймає оптимальні рішення з урахуванням усіх наявних можливостей і умов, згідно зі своїми особистісними інтересами, цілями і пріоритетами. В економічній системі людина виступає як працівник, як суб'єкт економічних відносин, споживач, носій кінцевої мети суспільного виробництва. Особливе місце посідає проблема ставлення людини (передусім бізнесмена і менеджера) до іншої людини, тобто етична проблематика.

*Етика бізнесу*¹⁸ — система норм і правил, заснована на загальних універсальних етичних нормах, що базується на здатності ефективно функціонувати на ринку відповідно до чинного законодавства, за встановленими правилами і традиціями.

Система норм і правил, що прийнята нині у світовому бізнесі, не виникла в готовому вигляді. Вона складалася протягом тривалого історичного періоду, мірою розвитку цивілізації. Первинні засади професійної етики були закладені в період розквіту античних цивілізацій. Звідти беруть свій початок, наприклад, професійна клятва Гіпократів, правила й норми торгівлі, зокрема (що особливо важливо для ситуації у вітчизняному бізнесі) уявлення про важливість дотримання договорів.

У Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи етика бізнесу давно вже існує як наукова дисципліна, що досліджує у відповідному ракурсі менеджмент, економіку, стратегічне планування, фінанси, облік, маркетинг. До сфери етики бізнесу належать взаємовідносини між корпоративною й універсальною етикою, проблема соціальної відповідальності бізнесу, питання застосування загальних етичних принципів до конкретних ситуацій, вплив релігійних і культурних цінностей на економічну поведінку людини тощо.

Етика бізнесу (або бізнес-етика, ділова етика) є стрижневим елементом культури підприємництва. Із формуванням та становленням прошарку підприємців у нашій країні питання про ділову етику як систему знань про трудову й професійну мораль набуває особливої актуальності. Варто зазначити, що в країнах з розвинутими ринковими відносинами питання ділової етики, соціальної відповідальності вважаються такими ж важливими, як і ефективність виробництва.

Існує низка причин, що зумовлюють підвищений інтерес до ділової етики: це і зростання рівня корпоративності, й глобалізація економічних відносин, кібернетизація виробничих процесів, збільшення обсягів та швидкості інформаційних потоків тощо. Однак головна них — переважання сумарної шкоди від неетичної ділової поведінки над індивідуальною та груповою користю. Адже закономірною та логічною реакцією на нечесну ділову поведінку є падіння престижу корпорацій та іміджу підприємців, що у свою чергу ставить під сумнів якість їхніх товарів та послуг і, як наслідок, — їхні прибутки. Важко не погодитися зі словами ро-

¹⁷ Самсин А. И. Основы философии экономики. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — С. 262.

¹⁸ Бізнес — це ініціативна господарська діяльність, що здійснюється за рахунок власних чи позикових коштів, на власний ризик та під власну відповідальність, метою якої є становлення та розвиток власної справи з метою отримання прибутку та вирішення соціальних проблем підприємця, трудового колективу та суспільства загалом.

сійського вченого А. М. Кочергіна про те, що «будь-яка сила потребує «шор» моральних норм, а у сучасному світі — й поготів»¹⁹.

Підприємництво як суспільний феномен, як засвідчує практика, також потребує з метою підвищення ефективності своєї діяльності існування певної «збірки» норм, правил та принципів, якими мав би користуватися кожен бізнесмен у своїй поведінці, діях та рішеннях, — кодексу ділової етики.

Зв'язок бізнесу та етики впливає із самої, власне, сутності підприємництва. Адже бізнес — це безперервні контакти, відносини, перемовини, домовленості тощо. В орбіту дій підприємця потрапляє велика кількість людей: партнерів, найманих працівників, постачальників, клієнтів, споживачів, з якими він повсякчас вступає в певні міжособистісні стосунки. Та й, власне, в самій природі мотивації ділового спілкування існує гостре моральнісне протиріччя: з одного боку, підприємець прагне бути моральним, з іншого, — йому необхідно задовольнити свої потреби, реалізація яких часто пов'язана з порушенням норм моралі.

Варто зазначити, що питання моралі посідали важливе місце ще у філософських пошуках мислителів Стародавнього світу. Уже тоді почало складатися й розвиватися вчення про мораль (моральність) — етика, яка пізніше стає підґрунтям різних видів професійної етики. З розподілом праці на фізичну та розумову, виникненням різних професій та відособленням різних сфер трудової діяльності одна від одної із загальних правил етики виокремлюються особливі норми господарської поведінки.

Цьому сприяла діяльність професійних груп, яка була, як правило, довічно (й часто з покоління в покоління) пов'язана з однією тією ж виробничою функцією. Так, у період ремісничого розподілу праці в умовах становлення середньовічних цехів у XI–XII ст. виникають перші професійно-етичні кодекси. Саме тоді вперше констатується наявність у цехових статутах низки моральних вимог щодо професії, характеру праці, взаємовідносин з іншими учасниками трудового процесу. Так зароджувалася професійна етика, яка містить поряд із раціонально вираженими вимогами суспільної моралі й професійні етичні принципи та норми.

Ділова етика — система загальних принципів та правил поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, їх спілкування та стилю роботи, що проявляються на мікро- та макрорівнях ринкових відносин. Вона постає як сукупність знань про те, як складаються стосунки між людьми в процесі праці, якого сенсу вони надають їй, яке місце посідає праця у їхньому житті, які нахили та ідеали людей забезпечують її ефективність, а котрі — не сприяють цьому. Ділова етика, таким чином, регулює, надихає та, водночас, обмежує дії суб'єктів підприємницької діяльності, сприяючи мінімізації суперечностей між ними, підпорядковуючи індивідуальні інтереси загальногруповим.

До основних положень сучасної ділової етики, що складають її підґрунтя, відносяться такі:

по-перше, економіка, на відміну від релігії, орієнтована не на моральну регуляцію, а на розподіл матеріальних благ; однак вона скрізь, де це продиктовано суспільними інтересами, має підпорядковуватися чинним моральним нормам;

по-друге, створені працею блага мають розподілятися так, щоб виключити появу декласованих прошарків населення;

по-третє, найвища продуктивність праці та прибуток не мають досягатися за рахунок руйнації довкілля;

по-четверте, техніка має слугувати людині, а не людина — техніці;

по-п'яте, розумні форми участі працівників у справах підприємства не тільки посилюють бажання працювати краще, а й розвивають почуття відповідальності;

по-шосте, конкуренція має здійснюватися за чесними правилами.

Видатний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель запропонував виразну формулу імперативності етики: «Будь особистістю та поважай інші особистості»²⁰. Інакше кажучи, будь люди-

¹⁹ Кочергин А. Н. Философия и глобальные проблемы. — М.: РОУ, 1996. — С. 54.

²⁰ Гегель Г. В. Ф. Философия права. — Ч. 1. Абстрактное право. — Параграф 36. — Режим доступу: https://royallib.com/read/gegel_georg_vilhelm_fridrih/filosofiya_prava.html#225280

ною, готовою здійснювати вчинки та нести відповідальність за них, і, водночас, — розуміти вчинки інших. На ґрунті даного припису можна виділити *принципи ділової етики*.

Чесність та порядність у ділових відносинах.

Репутація бізнесмена має не тільки грошовий, а й соціально-психологічний вимір. Серйозна дилема, яка повсякчас виникає перед сучасним підприємцем, — це дилема моральна: переступити — не переступити моральний бар'єр, обманути — не обманути. Зазначимо, що будь-який обман у бізнесі, як засвідчує практика, приносить лише тимчасову винагороду, є не вигідним у довгостроковій перспективі, оскільки не порядність при укладанні угоди повертається супроти самих же не порядних, так як із ними з часом припиняють мати справу. Отже, обман і з моральної, і з утилітарної точок зору є неприйнятним у сфері підприємництва.

Безконфліктність спілкування.

Цей принцип передбачає: — по-перше, терпиме ставлення до слабких сторін та недоліків характеру партнерів, підлеглих, клієнтів. Терпимість породжує взаємну довіру, розуміння та відвертість, також допомагає «гасити» конфліктні ситуації ще в зародковому стані. Підприємцю варто розвивати в собі здатність до самоконтролю, звичку стримуватися та не втрачати самовладання. Ще Горацій помітив, що «гнів є тимчасовим безумством»; — по-друге, тактовність, тобто, насамперед, орієнтація на гуманність та шляхетність, увагу стосовно іншого. Бути тактовним означає за будь-якої ситуації усвідомлювати свого партнера, підлеглого, клієнта як самоцінну людську особистість, безумовно, з урахуванням її біосоціальних характеристик: статі, віку, національності, темпераменту тощо. Л. М. Толстой писав: «Ти можеш бути розумним, ти можеш бути дурником, проте тактовним ти бути зобов'язаний»; — по-третє, делікатність як чуйне, навіть, дещо, витончене ставлення до колег, підлеглих, партнерів, до їх почуттів. Делікатність — це особлива, властива тільки високопрофесійним менеджерам та підприємцям, форма прояву коректності та щирості у спілкуванні. Вона допомагає з найменшими морально-психологічними втратами вирішувати серйозні ділові завдання. Наприклад, в окремих випадках, виходячи з конкретного вчинку та особистості працівника, що завинив, корисніше зробити йому зауваження тет-а-тет, аніж привселюдно. Особливо важливою є делікатність під час спілкуванні з іноземними партнерами чи працівниками, звичаї, уявлення та манери поведінки яких можуть здаватися дивними;

Повага до свободи.

Бізнесмен має поважати свободу не лише своїх комерційних дій, й свого конкурента (партнера), що виражається у неприпустимості втручання в його справи навіть у дрібницях. Принцип свободи стає основоположним у стосунках із підлеглими. Загальновідомо, що компетентні працівники зазвичай вільні та самостійні у вирішенні поточних робочих проблем, пишаються своєю діяльністю.

Норма — «Кого більше поцінують та кому більше довіряють, тому надають більше ініціативи та свободи» — дозволяє надавати самостійності підлеглим і не обтяжувати керівництво дріб'язковим опікуванням. Однак варто пам'ятати, що «повна свобода робити все, що хочеш та як хочеш, — це, по суті, свобода взагалі нічого не робити»;

Справедливість.

Цей принцип ділової етики передбачає об'єктивну оцінку особистісно-ділових якостей партнерів (клієнтів, підлеглих), визнання їхньої індивідуальності, відкритість до критики, самокритичність. Несправедливість у ставленні до підлеглих та колег, які мають кращі здібності, призводить до втрати поваги та перетворення влади керівника з фактичної на номінальну.

Принцип справедливості не може бути застосований бізнесменом однобічно, лише щодо інших. Потрібно навчатися відшукувати раціональне зерно й у критичних зауваженнях на власну адресу, бути самокритичним. Леонардо да Вінчі належать такі слова: «Супротивник, що відшуковує ваші помилки, корисніший, аніж друг, що бажає їх приховати».

Отже, у процесі емоційної взаємодії людей нерідко виникають негативні взаємини та емоції: заздрощі, упередженість, відчуженість, ворожість тощо. Одна з найбільш поширених причин цього — низький рівень моральної культури індивідів. Цивілізований підприємець

має бути зразком моральносно бездоганної поведінки та виховувати подібні якості у своїх підлеглих. Шлях до цього — практичне застосування принципів ділової етики, що має неабияке позитивне значення, оскільки сприяє гармонізації та гуманізації міжлюдських стосунків у сфері бізнесу, сприяє зростанню рівня духовності в суспільстві загалом.

Отже, виникає необхідність морального виховання суб'єктів підприємницької діяльності, усвідомлення ними доцільності підпорядкування власної поведінки приписам та нормам ділової етики. Підприємець (підприємницька організація) є компонентом суспільства і, утверджуючи етичні норми у себе, вона водночас сприяє їх поширенню й у макросередовищі (соціумі). А чим сприятливіша етична атмосфера в суспільстві, тим сприятливіші умови й для розвитку бізнесу. Неетична поведінка рано чи пізно обернеться прямими економічними збитками або соціальними, моральними втратами як для підприємства, так і для соціального середовища.

Багата практика дотримання позиції етичних норм засвідчує, що сучасним підприємцям вона не є чужою. Про те, що бізнес за своєю сутністю є чесним, свідчить хоча б той беззаперечний факт, що багато мільйонів тон нафти та нафтопродуктів, десятки мільйонів акцій та інших цінних паперів щодня продаються та купуються на товарних і фондових біржах Європи та Америки на підставі усних угод, без свідків; принцип «гарантуємо повернення грошей у випадку невдоволення клієнта» досить поширений у багатьох солідних торгових фірмах, виробничих корпораціях.

Звісно, у промислово розвинутих країнах бізнес не обходиться без збоїв, зловживань, елементарної людської непорядності та скандалів, що виникають на цьому ґрунті. Подібні нечесність та несумлінність у бізнесі найбільш характерні для ранніх стадій розвитку підприємництва і свідчать, насамперед, про його незрілість та недосконалість. Проте з часом у сфері підприємництва укорінюється уявлення про необхідність формування іміджу чесною, порядною людиною, яка б керувалася принципами моралі.

Водночас існує й інший погляд на доцільність застосування на практиці принципів ділової етики — позиція *ділового прагматизму* («*діловий макіавеллізм*»). Для неї характерне уявлення про те, що в бізнесі етика не потрібна, роль бізнесу — суто економічна.

Прагматики вважають, що розмови про моральні цінності, етичні ідеали, соціальні зобов'язання є недоречними, оскільки призводять до виникнення зайвих проблем. Для підприємців, що стоять на позиції ділового прагматизму, основною метою є максимізація прибутків усіма можливими засобами. Крайньою межею неетичної поведінки бізнесмена є, звісно, порушення закону.

За морально-психологічними установками близьким до позиції ділового прагматизму постає «*економічний утилітаризм*» — принцип поведінки, який заперечує значення духовно-моральних цінностей і виражається у підпорядкуванні усіх вчинків отриманню матеріальної користі та вигоди, егоїстичному розрахунку. «Економічний утилітаризм» рівнозначний вузькому практицизму, запереченню піднесених мотивів, применшенню ролі в бутті людини духовних інтересів.

На цьому ґрунті отримує поширення однонаправленість морального вектору: той, хто не багатіє, живе за прибутками, заробленими чесною працею, постає «нікчемною», «некомерційною», «непросунutoю» людиною. Прибічник такої позиції ставиться до людей з точки зору власної користі, розглядаючи їх як засіб досягнення власної мети. В умовах «дикого», нецивілізованого ринку отримує поширення принцип «кожен за себе, один Бог за всіх». У конкурентних відносинах його практичне застосування призводить до виникнення заздрощів, прагнення не просто досягти ділового успіху в чесній боротьбі, а підпорядкувати чи, навіть, придушити суперника. Нерідко це робиться за допомогою мафіозно-рекетирських форм конкуренції, використання корумпованих чиновників.

Своєрідним «компромісом» між позицією дотримання етичних норм та позицією ділового прагматизму є погляди Дж. М. Кейнса, Дж. Мура, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна. Розмірковуючи над причинами соціальної, політичної, культурної та інтелектуальної кризи, яку пе-

реживав світ напередодні Першої світової війни, вони висловили думку про те, що головною перешкодою на шляху побудови нового суспільства був «матеріалізм вікторіанської Англії», «комерційний індивідуалізм» та нічим не стримувана свобода підприємництва, які мали місце в суспільному житті на межі XIX–XX ст.

Зазначимо, що зрушення в уявленнях про систему цінностей, які намітилися у свідомості певної частини тогочасного суспільства, стимулювали пошук нових підходів і у сфері етики ділових відносин. Наприклад, проблема цінностей та поведінки людей отримує Дж. М. Кейнса конкретизацію у вигляді проблеми соціальних цілей, засобів та методів соціально-економічної політики.

Кейнс писав, що неможливо рухатися до ідеалу соціальної справедливості, «...не звертаючи уваги на наш шлях у економічній сфері. Завдання полягає в тому, щоб спрямовувати прагнення людей до соціальної справедливості, але так, щоб це не суперечило принципу ефективності»²¹.

Варто нагадати, що Кейнс займався також і проблемою компромісу між правом людини на свободу (причому не тільки в економічній сфері, а й у моральній) та благом суспільства. При цьому Кейнс виступав прибічником «м'якого» принципу узгодження індивідуального та суспільного блага, вважаючи: те, що добре для окремої людини, скоріш за все буде добрим і для суспільства.

Загалом в етиці бізнесу склалися три основні підходи, що спираються на три етичні напрями: утилітаризм, деонтична етика (етика обов'язку) та етика справедливості, що представлені в працях американських вчених М. Валаскеса, Дж. Ролза та Л. Неш.

Концепція *утилітаризму* є однією з найбільш впливових в етиці бізнесу. Згідно з нею, морально виправданою вважається така дія, яка приводить до корисного ефекту для максимальної кількості людей. Критики цієї теорії наголошують на несумісності в її межах моральних категорій права й справедливості. Тобто, з погляду утилітаризму, певні речі морально виправдані, хоча насправді вони несправедливі й результатом їх стає порушення прав людини. Іншими словами, теорія утилітаризму враховує корисність ефекту щодо всього суспільства, але не пов'язує цей результат з результатом розподілу отриманих благ між окремими індивідами.

Деонтична етика, або *етика обов'язку*, що спирається на етику І. Канта, пропонує інший погляд на проблеми ділового життя. Згідно з ним, для людини дія є морально виправданою тільки в тому випадку, якщо людина згодна, щоб всі інші люди в аналогічній ситуації чинили так само. Такий підхід ґрунтується на внутрішніх мотивах вчинків. Якщо всі люди порушуватимуть закони моралі, то втратять довіру один до одного, зв'язки в суспільстві спотворяться, і суспільство загине.

Третій підхід до проблем ділового життя — *етика справедливості* — пов'язаний з іменем американського ученого Дж. Ролза, який, аналізуючи стосунки у сфері бізнесу, наголосив на категорії справедливості. Етика справедливості ґрунтована на уявленні про те, що люди є соціально зрілими відповідальними індивідами, здатними вибудовувати складні соціальні структури й підтримувати їх функціонування. Головна цінність, виплекана всіма представниками суспільства, — всезагальна рівність і справедливість як результат останньої. Головним моральним обов'язком у цьому суспільстві є підпорядкування закону, що є однаковим для всіх.

7. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні й вирішенні економічних проблем

Економічне середовище включає в себе мислячих і діючих людей, а також значну кількість цінностей та норм поведінки. Економічна поведінка людей із необхідністю передбачає

²¹ Keynes J.M. Liberalism and industry. CW. Vol. 19. Part. 2., p. 639–640.

наявність ціннісно-світоглядних орієнтацій, які обумовлюють та визначають її. Економіка не може нехтувати культурно-психологічним чинником, оскільки сьогодні *homo economicus* поступається місцем реальній людині з її мотивами, думками, ціннісними установками та прагненнями. Сучасна ринкова економіка постає як зв'язок взаємодіючих індивідів, що переслідують свої індивідуальні цілі. Тому потрібно ретельно проаналізувати процес детермінації соціальних дій суб'єктів ринкової економіки, співвідношення економічної ефективності з моральними цінностями, етичними нормами та стандартами. Переваги, цілі та мотиви індивідів, що беруть участь у ринкових відносинах, знаходять своє відображення в моделі ринку. Кожне економічне рішення, окрім суто «економічної» складової, має й інші аспекти: психологічний, політичний, географічний, демографічний, психологічний, соціокультурний та інші. Важливу роль у детермінації рішень та дій суб'єктів економіки відіграє саме культурний чинник, оскільки ці рішення та дії мають соціальну природу, є обумовленими вихованням, освітою, соціальним статусом, звичками, традиціями, системою життєвих цінностей, релігійними нормами та ідеалами тощо, що відносяться до сфери культури.

У сучасній науковій літературі *культура* трактується як система цінностей, переконань, зразків та норм поведінки, що колективно визнаються та приймаються, і які притаманні певній групі людей. Важко не погодитися також з думкою, що «культура — колективне програмування людського розуму, яке відрізняє членів однієї групи від іншої»²². Культура створюється та функціонує як важливий механізм соціальної взаємодії, що стабілізує суспільство, допомагає йому зберегти єдність та цілісність у контакті з іншими культурними спільнотами, зокрема і в економічній сфері.

Теорія культурної детермінації економіки аналізує економічні явища та процеси з точки зору їх залежності від культурного чинника, виходить з того, що економічний розвиток суспільства визначається (детермінується) системою цінностей, норм, приписів, ідеалів тощо, які є характерними для даного суспільства або ж іншої спільноти.

Питання про роль культури в детермінації соціально-економічної сфери було актуальним для багатьох видатних європейських учених XIX–XX ст. Так, відомий французький філософ та соціолог **Е. Дюркгейм** (1858–1917) аналізував релігію як соціальний інститут та її вплив на суспільне життя. Німецький учений, соціолог, **М. Вебер** досліджував проблему впливу релігійних установок та норм на спосіб життя, економічну діяльність та працю людини. Він доходить висновку, що саме протестантська етика як нова ідеологія західних європейців, що надала релігійного значення раціонально організованій та націленій на примноження багатств мирській діяльності людини, створила підґрунтя капіталізму та відіграла важливу роль у формуванні новоєвропейського типу особистості²³. Інший відомий німецький соціолог та філософ **К. Манхейм** (1893–1947) зосереджує увагу на проблемі місця та ролі ідеології у житті суспільства.

Культура як «ключ» до розуміння соціальних процесів аналізується також у роботах класика російської та американської соціології **П. Сорокіна** (1889–1968) та представників американської соціології XX ст. **Т. Парсонса** (1902–1979) й **Р. Мертона** (1910–2003).

Такі складові культури, як теоретичні знання та норми наукового дослідження, що стали парадигмою наукового мислення і мають визначальне значення для майбутніх досягнень у сфері науки та техніки; соціальні утопії та суспільні ідеали перебудови суспільства, що стали або не стали панівною державною ідеологією; нові моральні та світоглядні принципи й цінності, що розробляються у сфері філософських та релігійно-етичних учень, можуть стати підґрунтям для майбутніх соціально-економічних трансформацій, пояснити та вирішити економічні проблеми. Доказом цього може бути динаміка індустріально розвинутих країн, яка визначалася якраз культурним потенціалом епохи Відродження та Реформації, доби Нового часу та Просвітництва, політичної філософії лібералізму XVII–XVIII століть. Впливаючи на економічні процеси в суспільстві, система культури водночас слугує підґрунтям його стабі-

²² Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. — М.: Центр, 1999. — С. 59.

²³ Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 136–208.

льності та сталості у розвитку, основою соціальної гармонії. Адже кожне суспільство потребує необхідний мінімум загальних норм, цінностей тощо, без яких воно приречене на розпад та занепад. Для суспільств із розвинутою економікою такими культурними нормами, цінностями та принципами є, зокрема, економічна свобода, чесна конкуренція, довіра до контрактів, правова захищеність приватної власності, орієнтація підприємницької діяльності на суспільні інтереси, помірковане державне регулювання економіки, правове забезпечення державою економічної діяльності, принципи бізнес-етики тощо.

Між дотриманням зазначених вище норм і принципів та соціально-економічною стабільністю існує пряма залежність. Наприклад, порушення принципу чесної, «здорової» конкуренції, корупція серед частини підприємців, суддів та чиновників дуже швидко і з необхідністю призводить до зниження рівня інвестиційної привабливості економіки країни. Як наслідок, падіння темпів зростання економічного розвитку. «Зарегульованість» економіки державою, активне втручання державної влади у бізнес-діяльність зумовлює згасання підприємницької ініціативи, монополізацію економіки і, як наслідок, зниження якості товарів та послуг, що виробляються на ринку. Звідси — падіння рівня якості життя людей, що слугує джерелом соціальної напруги. Правова незахищеність інституту приватної власності призводить до зростання корупції, зловживань, скорочення масштабів господарської діяльності та кризових явищ в економіці країни.

Отже, *є підстави вважати, що господарський порядок залежить від культурної сфери.* «Немає самостійного господарства, є завжди лише господарство в інституційних та культурних межах», — зазначає сучасний німецький філософ та вчений-економіст, фахівець із питань філософії управління **П. Козловскі** (1952–2012)²⁴. «Батьки» соціального ринкового господарства, такі як: Вальтер Ойкен, Альфред Мюллер-Армак, Вільгельм Рьопке, постійно вказували на те, що ринкова економіка потребує антропологічно-соціологічних меж²⁵. В економіці, що стає постмодерністською, поряд з державними та соціально-політичними компонентами, які утворюють межі соціального ринкового господарства, з'являються нові етичні, культурні та екологічні елементи, що перетворюють його на ширше соціальне, етичне та екологічне ринкове господарство. Розширення соціальних меж, що доповнюються етико-культурними та екологічними компонентами, відповідає, висловлюючись мовою соціології, переходу від індустріального до культурного суспільства, тобто суттєвому просуванню вперед культури загалом та культурного аспекту економіки, зокрема²⁶.

8. Сутність *smart* (інтелектуальної) економіки

Сучасним проявом впливу культурного чинника на економічний розвиток суспільства є *концепція smart (інтелектуальної) економіки*, яку ще прийнято називати новим етапом еволюції концепцій філософсько-економічного знання. *Передумовами її формування стали* значні досягнення у сфері науки й техніки, утвердження суспільній та індивідуальній свідомості уявлення про необхідність збереження та відтворення природних ресурсів, ідея шанобливого, бережливого ставлення до довкілля (тобто екологізація свідомості), усвідомлення необхідності розвивати економіку на основі технологій нового покоління з орієнтуванням на комплексну модернізацію та інноваційний розвиток, уявлення про необхідність широкого застосування творчого та інтелектуального потенціалу людини з метою досягнення еконо-

²⁴ Козловски П. Прощание с марксизмом-ленинизмом: О логике перехода к этическому демократическому капитализму: Очерки персоналистской философии / Пер. с нем. под ред. М. Н. Грецкого. — С.-Пб-г: Экономическая школа, 1997. — С. 45.

²⁵ До прикладу: Ropke W. Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts-und Wirtschaftsreform. Erlench; Zürich: Rentsch, 1949.

²⁶ Koslowski P. Die postmoderne Kultur: Gesellschaftlich-kulturelle Konsequenzen der technischen Entwicklung. München. C.H. Beck, 1987, 1988.

мічного зростання. Тобто саме зміни у культурній сфері життєдіяльності суспільства покликali до життя ідею побудови смарт-економіки.

Ознаки смарт-економіки: тісний взаємозв'язок науки та економіки, насамперед у виробничому та інформаційному секторах, широке застосування наукових досягнень у сфері господарювання; збільшення у структурі суспільного виробництва питомої ваги високотехнологічного сектору; зростання у складі виробленої продукції частки доданої вартості, створеної за рахунок інтелектуальної складової; зміна характеру людської праці на користь творчої та інтелектуальної діяльності; інноваційність («фронтальними» стають інтелектуальні продукти — інноваційні розробки як результат наукової діяльності людини); актуалізація процесу формування нових інститутів, які здатні створювати умови для реалізації інтелектуального ресурсу людини; транснаціональна співпраця, що передбачає, серед іншого, утворення та функціонування високотехнологічних кластерів — великих міжнародних об'єднань закладів науки та освіти, промислових підприємств, маркетингових і посередницьких організацій (наприклад, Силіконова та Пластикова долини, Автомобільний кластер, учасниками якого є BMW, Daimler Chrysler, Opel, Porsche, постачальники комплектуючих та обладнання, Німецький індустріальний банк, інститут ім. Фраунгофера, Технічний університет Дрездена, Вища школа торгівлі Лейпцига та інші).

Отже, інтелектуальна економіка ґрунтується на комплексній модернізації та інноваційному розвитку всіх секторів на основі технологій нового покоління та забезпечує високу додану вартість, енергоефективність, формування захищеного природного середовища та соціальну стабільність ²⁷.

Основними складовими смарт-економіки є:

- освічені працівники;
- ефективна підприємницька культура;
- розвинена інфраструктура з широким застосуванням новітніх технологій і мереж;
- низькі витрати виробництва;
- упровадження принципів «зеленої економіки» ²⁸;
- забезпечення соціального захисту населення ²⁹.

Побудова smart-економіки передбачає відкриття контенту вищих навчальних закладів, які узгоджено функціонують, широке застосування міжнародних стандартів, зростання ролі електронних ЗМІ, появу горизонтальних і вертикальних взаємодій, упровадження освітніх платформ, посилення уваги до інноваційних ресурсів і можливостей реалізації потенціалу вчених ³⁰. Smart-фахівців необхідно готувати в межах системи «дитячий садок — школа — ВНЗ — виробництво». У зв'язку з цим виникає необхідність формування такого типу господарських структур, які б стали генератором розробки інновацій та упровадження їх в економічну діяльність, структур, які поєднують у собі заклади освіти і науки, а також представників сфери бізнесу.

²⁷ Федотова Ю. В. Теоретичні засади реалізації принципів смарт-економіки шляхом формування високотехнологічних кластерів // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Вип. 4. — С. 33. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://global-national.in.ua/issue-4-2015/12-vipusk-4-berezen-2015-r/516-fedotova-yu-v-teoretichni-zasadi-realizatsiji-printsipiv-smart-ekonomiki-shlyakhom-formuvannya-visokotekhnologichnikh-klasteriv>.

²⁸ «Зелена економіка» — система видів економічної діяльності, пов'язаних з виробництвом, розподілом та споживанням товарів та послуг, які зумовлюють зростання добробуту людини в довгосроковій перспективі, при цьому не наражаючи майбутні покоління на значні екологічні ризики або екологічний дефіцит; новий вектор сталого розвитку, сформований в останні два десятиліття, який передбачає тісну взаємодію трьох компонент: економічного, соціального та екологічного. Концепція «зеленої економіки» є прийнятною для всіх груп країн: розвинутих, тих, що розвиваються, та держав із перехідною економікою.

²⁹ Федотова Ю. В. Теоретичні засади реалізації принципів смарт-економіки шляхом формування високотехнологічних кластерів // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Випуск 4. — С. 33. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://global-national.in.ua/issue-4-2015/12-vipusk-4-berezen-2015-r/516-fedotova-yu-v-teoretichni-zasadi-realizatsiji-printsipiv-smart-ekonomiki-shlyakhom-formuvannya-visokotekhnologichnikh-klasteriv>

³⁰ Омарова Н. Ю. На пути к Smart-обществу: технология будущего осмысления 2.0. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.gosbook.ru/node/69879>.

Отже, смарт-економіка — це концепція економіки якісно нового типу. Основним чинником її конкурентоспроможності постає рівень технологізації та інноваційності, а основним ресурсом добробуту країни — створення умов для формування і реалізації творчого та інтелектуального потенціалу людини³¹. Смарт-економіка — це модель економіки, ґрунтованої на знаннях, інноваціях, інформації та соціальному захисті населення.

На сьогодні в Україні побудова моделі інтелектуальної економіки надзвичайно актуальною. У зв'язку з цим економічний простір сучасної України має зазнати важливих, глибинних, а не позірних, інституційних змін і перетворень, які визначатимуть у майбутньому розвиток суспільства.

9. Роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни; проблеми формування економічного простору сучасної України

Інституція (інститут) — це норми, правила, традиції, установи та механізми, що регулюють відносини в суспільстві, зокрема, в господарській сфері, структурують повторювані взаємодії між людьми та забезпечують належний рівень розвитку суспільства. У сфері економіки інституції встановлюють сукупність домінуючих рамок обмежень, що зумовлюють тип економічної системи. Це основні політичні, соціальні, правові, морально-етичні норми, а також установи (наприклад, Антимонопольний комітет, державні структури, метою діяльності яких є протидія корупції, господарський суд, прокуратура тощо), які є засадничими для виробництва, обміну та споживання, впливають на функціонування економіки через зменшення економічної невизначеності. Досягнення прозорості економічних процесів, зменшення корупційної складової економіки, успішний розвиток підприємництва, збільшення рівня внутрішніх та зовнішніх інвестицій, посилення конкурентоспроможності економіки, зменшення економічної невизначеності, зростання добробуту країни — цілі інституційного реформування, що триває наразі в нашій державі.

Отже, філософія економіки — це галузь соціального знання, що досліджує філософські аспекти розвитку та функціонування економіки як системи, філософські засади економічного буття людини та суспільства. Філософія економіки претендує на узагальнене знання про господарський порядок, сутність і походження економічних процесів та явищ; прагне дати повне філософське осмислення економічної діяльності людини.

Як складова філософського знання, філософія економіки розглядає сутність економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, крізь призму людського виміру, через сукупність форм життєдіяльності людини як суб'єкта господарювання; є орієнтованою на особистість, розглядаючи її як силу, що забезпечує збереження та розвиток суспільства.

Функції філософії економіки: гносеологічна (пізнавальна), онтологічна, світоглядна, методологічна, аксіологічна, критична, функції проблематизації та тематизації.

Перші теоретичні узагальнення щодо господарської сфери виникли в межах давніх релігійно-філософських учень про державу, зокрема, Конфуція й античних філософів (Ксенофонта, Платона, Арістотеля). На відміну від докапіталістичного (традиційного) суспільства, якому була властива ідея стриманості поміркованості у питаннях матеріального розвитку, осмислення цінності праці, значення багатства тощо, капіталістичний спосіб господарювання утверджує новий тип економічного мислення, що оперує категоріями грошей, капіталу та фінансового зростання. Саме в його межах з'являється перша наукова форма економічного

³¹ Федотова Ю.В. Теоретичні засади реалізації принципів смарт-економіки шляхом формування високотехнологічних кластерів // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Випуск 4. — С. 31. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://global-national.in.ua/issue-4-2015/12-vipusk-4-berezen-2015-r/516-fedotova-yu-v-teoretichni-zasadi-realizatsiji-printsipiv-smart-ekonomiki-shlyakhom-formuvannya-visokotekhnologichnikh-klasteriv>.

знання — політична економія — вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних благ у суспільстві на різних етапах його історичного розвитку, основоположниками якої є А. Сміт і Д. Рікардо.

Як напрямок дослідження, у межах сучасної філософії економіки виокремлюється філософія грошей, що аналізує вплив грошей та грошових відносин на світоглядно-ціннісний світ людини і суспільства. Важливим питанням філософії економіки є питання ділової етики (або бізнес-етики, етики бізнесу). Ділова етика — система загальних принципів та правил поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, їх спілкування та стилю роботи, що проявляються на мікро- та макрорівнях ринкових відносин. Принципами ділової етики є чесність та порядність у ділових стосунках, безконфліктність спілкування, повага до свободи, справедливість. Історично в етиці бізнесу склалися три основні підходи, що спираються на три етичні напрями: утилітаризм, деонтична етика (етика обов'язку) та етика справедливості.

У філософії економіки сформувалася теорія культурної детермінації економіки, що аналізує економічні явища та процеси з точки зору їх залежності від культурного чинника і виходить з того, що економічний розвиток суспільства визначається (детермінується) системою цінностей, норм, приписів, ідеалів тощо, які є характерними для даного суспільства або ж іншої спільноти.

Сучасним проявом впливу культурного чинника на економічний розвиток суспільства є концепція smart (інтелектуальної) економіки — економіки якісно нового типу. Основним чинником конкурентоспроможності постає рівень технологізації та інноваційності, а основним ресурсом добробуту країни — створення умов для формування і реалізації творчого та інтелектуального потенціалу людини. Смарт-економіка — це модель економіки, ґрунтованої на знаннях, інноваціях, інформації та соціальному захисті населення.

Важливу роль у сфері економіки відіграють інституції (інститути). Це — основні політичні, соціальні, правові, морально-етичні норми, а також установи, які є засадничими для виробництва, обміну та споживання, впливають на функціонування економіки через зменшення економічної невизначеності. Інституційне реформування економіки, його забезпечення державою, постає як необхідна умова належного рівня розвитку суспільства.

Ключові слова: господарство, економіка, економікс, «зелена економіка», кейнсіанство, політична економія, праця, хрематистика, економічне буття, філософія економіки.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття філософії економіки.
2. Розкрийте значення та функції філософії економіки.
3. Які етапи розвитку філософії економіки Вам відомі?
4. Дайте визначення базових понять філософії економіки: економічне буття, суспільне виробництво, господарство, ринок, потреби, гроші, бізнес-етика.
5. Зазначте соціально-філософські аспекти ринкової економіки.
6. Розкрийте сутність філософсько-економічних поглядів М. Вебера, Г. Зіммеля, Т. Веблена.
7. Зазначте здобутки української філософсько-економічної думки кінця XIX — початку XX століть. Іменами яких мислителів вона може бути репрезентована?
8. Які основні концепції «постіндустріального» суспільства Вам відомі?
9. Розкрийте сутність і функції грошей.
10. У чому полягає сутність теорії культурної детермінації економіки?
11. Розкрийте сутність концепції smart (інтелектуальної) економіки. Зазначте ознаки та складові smart-економіки.
12. Що таке інституції (інститути) і яку роль вони відіграють у сфері економіки?

Рекомендована література

1. *Лаваль К.* Человек экономический. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — 432 с.
2. *Базилевич В. Д.* Философия экономики. История [Текст]: [монография] / В. Базилевич, В. Ильин; Киев. нац. ун-т им. Тараса Шевченка. — К.: Знання; — М.: Рибари, 2011. — 927 с.
3. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
4. *Воронкова В. Г.* Філософія економіки [Текст]: монографія / В. Г. Воронкова, А. М. Ткаченко; Запоріж. держ. інж. акад. — Запоріжжя: ЗДІА, 2011. — 279 с.
5. *Глушко Т. П.* Філософія економіки у структурі сучасної гуманітарної освіти: монографія / Тетяна Глушко. — К.: Науковий світ, 2008. — 212 с.
6. *Самсин А. И.* Основы философии экономики. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 271 с.
7. Философия экономики: Учебное пособие для высших учебных заведений / Отв. ред. Синяков С. В. — К.: «Альтерпрес», 2002. — 384 с.
8. *Булгаков С. Н.* Философия хозяйства: Социологическое наследие. — М.: Наука, 1990. — 413 [2] с. — С. 213–261.
9. *Введение в философию экономики* // Под ред. Бодрова В. Г., Быстрыкова И. Н., Валуйского А. А. — К.: КНТЭУ, 2002. — 382 с.
10. *Глушко Т. П.* Хрематистика як «релігія грошей» та дві кризи сучасності / Т. П. Глушко // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. — Вип. 23. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. — С. 12–19.
11. *Гребеньков Г. В.* Введение в философию хозяйства. — Донецк: ДИЭХП, 2000. — 105 с.
12. *Куценко В. Й.* Економіка у контексті духовного відродження [Текст]: [монографія] / В. Й. Куценко; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. — Д.: Пороги, 2011. — 323 с.
13. *Рих А.* Хозяйственная этика [Текст] / А. Рих; пер. Е. М. Довгань; ред. В. В. Сапов.-М.: Посев, 1996. — 810 с.
14. *Осинов Ю. М.* Очерки философии хозяйства. — М.: Юристъ, 2000. — 367 с.

Електронні ресурси

1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://all-politologija.ru/knigi/osnovy-sociologii-i-politologii-kozyrev/srednij-klass-i-ego-rol-v-obshestve>
2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: school-collection.edu.ru/catalog/res/1f1a20a8-7080-6a19-5b5a.../view/

Дедяєва І. П., Северин-Мрачковська Л. В., 2019